

I hvilken utstrekning bør psykiske lidelser hos gjerningspersonen medføre straffrihet?

Chefsrådman *Stefan Reimer*, Sverige

I hvilken utstrekning bør psykiske lidelser hos gjerningspersonen medføre straffrihet?

Chefsrådmann *Stefan Reimer*, Sverige

Frågan om psykisk störda lagöverträdares straffrättsliga ansvar tilhører de svåraste og mest komplekse inom straffrätten. Utgångspunkten för allt straffrättsligt ansvar måste dock vara att gärningsmannen kan rå för sin gärning och därigenom har förmåga att följa lagen (konformitetsprincipen). Oavsett om vi människor har en frihet att välja om vi ska utföra en viss gärning eller om denna till fullo kan förutses och förklaras av omständigheterna kring dess utförande, klarar vi inte av att tänka bort vår valmöjlighet. Vår egen uppfattning om att vi är fria i vårt beslutsfattande ger oss därför en grund för att kunna klandra den som begår fel och att ge beröm till den som förtjänar det. En psykisk störd gärningsman som har begått en gärning utifrån en fullständig förvrängd verklighetsuppfattning eller helt i avsaknad av förmåga att kontrollera sitt handlande anser vi utifrån från vår intuitiva uppfattning om straffansvar inte har en sådan beslutsfrihet och bör därmed inte heller ådömas något straffrättsligt ansvar. En sådan ansvarsfrihet bör emellertid endast kunna komma i fråga i dessa fall där den psykisk störde inte alls kan rå för sin gärning. I övrigt bör det normala påföljdssystemet användas som utgångspunkt; vilket inte utesluter användning av påföljder med behandlingsinnehåll eller att en psykisk störning kan få betydelse som en förmildrande omständighet vid straffvärdebedömningen.

1. Allmänt om psykisk störning och straffansvar

Frågor kring den straffrättsliga hanteringen av psykisk störda lagöverträdare brukar allmänt anses vara bland de svåraste och mest etiskt komplekse inom straffrätten. Vid överbäganden kring dessa frågor bryts olika aspekter eller dimensioner mot varandra. Främst rör det sig om frågor om ansvar och skuld (*skulldimensionen*), om vård och behandling (*behandlingsdimensionen*) samt om samhällsskydd och farlighet (*farlighetsdimensionen*). Varje system som på allvar syftar till att hantera psykisk störda lagöverträdare måste därför vara ”tredimensionellt” i sin uppbyggnad, dvs. samtliga dessa tre dimensioner som nämnts måste kunna hanteras.

När det gäller ansvar och skuld bryts olika moralfilosofiska, straffrättsliga och kriminalpolitiska synsätt mot varandra. Närliggande frågor om vård och behandling i ett straffrättsligt påföljdssystem ligger i gränslandet mellan juridiken (påföljds- och sanktionssystemet) och medicinen (vårdbehovet). Aspekter kring samhällsskydd och farlighet utmanar i sin tur olika etiske och rättsstatliga principer. Frågor som kan ställas i detta sammanhang är om det någonsin utifrån grundläggande rättsstatliga principer är försvarbart att frihetsberöva någon i preventivt syfte och om beslutsfattaren/domstolarna klarar av att på ett godtagbart och rättssäkert sätt förutse risken för framtida brott/händelser?

Fokus i denna uppsats kommer emellertid att vara på skulldimensionen. Vem är och bör vara straffrättsligt ansvarig för en utförd gärning? Den rör sammankopplat med psykisk störning en av de eviga frågorna inom straffrätten och kriminalpolitiken. *Hur ska psykisk störda lagöverträdare behandlas i ansvarshänseende?* Ska de straffas eller inte? Kan man

verkligen anse att någon har begått ett brott om denne har agerat i ett starkt förvirrat tillstånd med en helt förvrängd verklighetsuppfattning?

Enligt västerländsk rättstradition med rötter långt tillbaka till Antiken, där redan Aristoteles berörde dessa frågor, kan den inte straffas som inte kan styra sitt handlande, antingen genom att denne är så förvirrad att han inte förstod vad han gjorde (bristande verklighetsuppfattning) eller genom att han, trots att han förstod vad han gjorde, på grund av sitt tillstånd inte kunde undvika att göra det som skedde och därmed bröt mot lagen (brist i viljefriheten). Denna rättstradition, som i grunden vilar på ett moralfilosofiskt synsätt om människans fria vilja, har historiskt sett fått starkt genomslag i nästan alla rättssystem. Kravet på tillräknelighet eller ansvarsförmåga har då setts som en omistlig del av skuldrekvisitet på samma sätt som kravet på uppsåt eller oaktsamhet (tillräknande). Med lite olika former av regleringar hade således historiskt sett samtliga nordiska länder någon form av tillräknelighetsreglering. Som framgår nedan kom Sverige under mitten av 1900-talet att avvika från denna huvudfärd och införa en reglering som avskaffade prövningen i ansvarsledet och i stället förde över denna till påföljdsledet innebärande att även höggradigt psykotiska personer kan begå brott och fällas till ansvar, även om det sedan ska ske en särskild bedömning av påföljdsfrågan.

2. Olika synsätt inom de nordiska länderna

2.1 Den klassiska straffrätten och 1864 års strafflag

Uppfattningen att personer som är sinnessjuka bör särbehandlas straffrättsligt är mycket gammal. De äldsta lagbestämmelserna i **Sverige** ger emellertid inte någon klar bild av hur de sinnessjuka behandlades i straffrättsligt hänseende. I 1734 års lag berördes de sinnessjukas straffrättsliga ställning ytterst kortfattat och det är omtvistat om regleringen innebar frihet från straffansvar eller om sinnestillståndet enbart kunde räknas som en förmildrande omständighet.

I början av 1800-talet ändrades dock de sinnessjukas straffrättsliga ställning på ett genomgripande sätt. Den klassiska straffrätten, som hade sitt ursprung i Upplysningstiden och i svallvågorna efter den franska revolutionen, gjorde sitt intåg i den svenska straffrätten. Den innebar ett ökat fokus på legalitet och ett krav på att i lagstiftning precisera grunderna för det straffrättsliga ansvaret. Ett straffrättsligt ansvar krävde att gärningsmannen agerade medvetet och av egen fri vilja. Den som blev tvingad eller inte hade någon viljefrihet kunde inte straffas eller begå något brott. Gärningsmannen hade ett val mellan att begå brott eller avstå. Endast den som hade förmåga att välja var straffrättsligt ansvarig. Psykiskt störda lagöverträdare ansågs inte ha någon fri vilja och eller någon sådan förmåga att välja. De ansågs därför vara straffria och begick inget brott.

När legalitetsprincipen fick genomslag i lagstiftningen ledde det därför till att området för frihet från straff att angavs direkt i lagtexten. Detta var bakgrunden till att bestämmelserna i 1864 års strafflag om tillräknelighet (5 kap. 5 § SL) och förminskad tillräknelighet (5 kap. 6 § SL), Enligt 5 kap. 5 § SL, i dess lydelse från år 1890, var en gärning, som begås av den som är avvita, eller vilken förståndets bruk, genom sjukdom eller ålderdomssvaghet, är berövad, strafflös, dvs. med modern terminologi *gärningen utgjorde inte brott*. Med ”avvita” avsågs personer som led av sinnessjukdom i mera inskränkt mening. Det fanns inget krav på orsakssamband.

Den ursprungliga inriktningen av det straffria området mot att enbart avse

kognitiva brister kom att redan under 1900-talets första årtionden att utsträckas till att också omfatta s.k. brister i gärningsmannens viljefrihet. Även personer som agerade under vad som betecknades som ”oemotståndlig sjuklig drift” bedömdes som fria från ansvar enligt strafflagens tillräknelighetsbestämmelse. Det bör framhållas att den ursprungliga tillräknelighetsbestämmelsen inte ställde något krav på orsakssamband mellan gärningen och den psykiska störningen, utan för ansvarsfrihet krävdes endast ett tidsmässigt samband. Ett sådant krav infördes först år 1945.

2.2 Utvecklingen i svensk rätt under 1900-talet och bakgrunden till brottsbalken

Strafflagberedningen föreslog i sitt slutbetänkande (SOU 1956:55) bl.a. att straffröfklaringarna skulle avskaffas. Anledningen till detta var att beredningen ansåg att tillräknelighetsläran hade spelat ut sin roll. En utgångspunkt för ställningstagandet var att den fria viljan ändå var en illusion, men förslaget var mest motiverat utifrån praktiska synpunkter och lämplighetsöverväganden.¹ De psykiskt störda lagöverträdarna, om ett vårdbehov förelåg, dömas till vård på sinnessjukhus eller till öppen psykiatrisk vård. Individualpreventiva skäl skulle vara avgörande för om en sådan vårdåtgärd skulle komma till stånd. Beredningen föreslog också att de psykiskt störda lagöverträdarna inte skulle kunna dömas till fängelse samt att det även i övrigt skulle finnas inskränkningar beträffande påföljdsvalet för dem. Fokus låg således helt på påföljdsfrågan, medan frågan om det straffrättsliga ansvaret tonades ned. Ett sådant fokus är mer naturligt i et påföljdssystem starkt präglat av individualpreventiva principer.

Strafflagsberedningens förslag att slopa straffröfklaringarna godtogs av regeringen och brottsbalken kom därför inte att innehålla någon bestämmelse om straffrihet på grund av otillräknelighet. Tillräknelighetsläran kom därmed formellt att avskaffas. Den kom dock i realiteten – genom fängelseförbudet och institutet fri från påföljd – att flyttas över till påföljdsledet. Domstolen skulle nämligen förordna om en brottspåföljd, överlämnande till vård enligt sinnessjuklagen, för de lagöverträdare som bedömdes som sinnessjuka, sinnesslöa eller som omfattades av det s.k. jämställdhetsbegreppet² och var i behov av vård. I samband med att lagen (1966:293) om beredande av slutna psykiatrisk vård i vissa fall, LSPV, trädde i kraft år 1967 ändrade brottspåföljdens namn till överlämnande till slutna psykiatrisk vård.

En ytterligare reform när det gäller psykiskt störda lagöverträdare trädde i kraft år 1992. Reformen innebar att brottsbalkens påföljdsbestämningsregler avseende psykiskt störda lagöverträdare fick en ny utformning. Någon ansvarsfrihetsreglering övervägdes emellertid inte. Samtidigt trädde en ny lagstiftning om psykiatrisk tvångsvård i kraft. En viktig förändring var att samma begrepp avseende psykisk störning infördes i BrB och i den psykiatriska tvångsvårdslagstiftningen. I brottsbalkens reglering av lagöverträdare med psykiska avvikelser angavs tidigare att straffrättslig särbehandling skulle ske av den som led av ”sinnessjukdom, sinnesslöhet eller annan själslig abnormitet av så djupgående natur att den måste anses jämställd med sinnessjukdom”. Denna beskrivning av den kategori som skulle särbehandlas ersattes vid 1992 års reform med samlingsbegreppet ”allvarlig psykisk störning”.

1 Se för en redogörelse om motiven, *Straffansvarets gränser del II* (SOU 1996:185), s.278–280.

2 Av jämställdhetsbegreppet omfattades de som led av en själslig abnormitet som var så djupgående att den måste anses jämställd med sinnessjukdom.

2.3 Nuvarande reglering i Sverige

En begränsad reform av påföljdsregleringen för allvarligt psykiskt störda lagöverträdare infördes år 2008. Reformen innebar att det *förbud mot* att döma till fängelse som gällde när brott hade begåtts under påverkan av en allvarlig psykisk störning (30 kap. 6 § BrB) ändrades enligt huvudregeln till en *presumption för* att annan påföljd än fängelse ska väljas. Fängelse får dock dömas ut om det finns synnerliga skäl. Vid bedömningen av om det finns sådana skäl ska det beaktas om brottet har ett högt straffvärde, om den tilltalade saknar eller har ett begränsat behov av psykiatrisk vård, om den tilltalade i anslutning till brottet själv har vållat sitt tillstånd genom rus eller på något annat liknande sätt samt omständigheterna i övrigt.

Enligt förarbetena³ ska det, för att det ska anses föreligga synnerliga skäl för fängelse, i princip krävas att brottets straffvärde motsvarar fängelse fyra år eller mer och att den tilltalade saknar behov av psykiatrisk vård eller endast har ett begränsat sådant behov. Det kan t.ex. vara fallet när ett mycket allvarligt brott har begåtts under påverkan av ett hastigt övergående psykostillstånd. En annan situation där det kan finnas synnerliga skäl för fängelse är när den tilltalade i anslutning till brottet själv har vållat sitt tillstånd genom rus eller på något annat liknande sätt. Synnerliga skäl kan i det fallet föreligga trots att straffvärdet understiger riktvärdet fängelse fyra år.

I samband med att fängelseförbudet ändrades till en presumption mot fängelse bedömde lagstiftaren⁴ att det var nödvändigt att ställa upp vissa mera absoluta begränsningar för användningen av fängelse. Ett undantag gjordes avseende de allra mest psykiskt störda lagöverträdarna. Enligt regeringen lämpade sig den krets som enligt Psykansvarskommitténs förslag (se nedan) skulle anses otillräckliga väl för att ringa in den grupp av psykiskt störda lagöverträdare som aldrig borde kunna dömas till fängelse. Även om formuleringen enligt Psykansvarskommitténs förslag hade utformats för att avgränsa det straffrättsliga ansvaret ansåg regeringen att den kunde ligga till grund för inskränkningen i påföljdsvalet (det absoluta fängelseförbudet).

Undantaget avgränsades därmed på så sätt att möjligheten att döma till fängelse inte omfattar de lagöverträdare som till följd av en allvarlig psykisk störning har saknat förmåga att inse gärningens innebörd eller att anpassa sitt handlande efter en sådan insikt. Fängelseförbudet gäller t.ex. om den tilltalade till följd av en akut psykos har haft en bristande realitetsvärdering som har varit avgörande för hans eller hennes förståelse av gärningen. Undantaget gäller emellertid inte om den tilltalade har vållat sin bristande förmåga genom rus eller på något annat liknande sätt.

I samband med ändringen av bestämmelsen i 30 kap. 6 § BrB infördes också ett tillägg till 29 kap. 3 § första stycket andra punkten BrB som innebär att det som en förmildrande omständighet vid bedömningen av straffvärdet ska beaktas om den tilltalade till följd av en allvarlig psykisk störning har haft starkt nedsatt förmåga att inse gärningens innebörd eller att anpassa sitt handlande efter en sådan insikt. Efter en lagändring⁵ den 1 juli 2010 krävs det inte längre att den tilltalades förmåga har varit *starkt* nedsatt, utan det är tillräckligt att han eller hon har haft en nedsatt förmåga.

Regeringen bedömde⁶ i samband med lagändringen år 2008 att det finns ett behov

3 Prop. 2007/08:97, Påföljder för psykiskt störda lagöverträdare, s. 39 f.

4 Prop. 2007/08:97, s. 24 ff.

5 Prop. 2009/10:147, Skärpta straff för allvarliga våldsbrott m.m.

6 Prop. 2007/08:97, s. 15 f.

av att genomgripande reformera regleringen avseende allvarligt psykiskt störda personer som har begått brott. Dock ansåg regeringen att det inte fanns förutsättningar att genomföra en reform av den omfattning och inriktning som Psykansvarskommittén hade föreslagit eftersom flera av de frågor som kommittén hade behandlat skulle kräva fortsatta överväganden. I stället valde regeringen alltså att genomföra en begränsad reform i syfte att öka flexibiliteten vid påföljdsbestämningen när en gärning har begåtts under påverkan av en allvarlig psykisk störning. Förslagen utformades med utgångspunkt i att de inte skulle försvåra ett framtida genomförande av en större reform.

2.4 Diskussionen i svensk rätt under senare tid

Redan Straffansvarsutredningen föreslog i sitt betänkande Straffansvarets gränser (SOU 1996:185) att en tillräknelighetsreglering skulle återinföras i svensk rätt. Utredningen föreslog också att fängelseförbudet i 30 kap. 6 § BrB och påföljden överlämnande till rättspsykiatrisk vård skulle avskaffas. Den som har begått gärningen under påverkan av en allvarlig psykisk störning men som ansågs kunna dömas till ett straffrättsligt ansvar (dvs. var tillräknelig vid gärningen) skulle enligt förslaget fällas till ansvar för brott och dömas till straff eller andra påföljder på i princip samma sätt som andra lagöverträdare. Enligt utredningens förslag skulle den som har begått gärningen under påverkan av en allvarlig psykisk störning och som var i behov av vård, men fri från straffrättsligt ansvar till följd av bristande ansvarsförmåga eller bristande uppsåt, av brottmålsdomstolen kunna dömas till rättspsykiatrisk vård som en form av särreaktion.

Den som har begått gärningen under påverkan av en allvarlig psykisk störning, men som ansågs kunna ta ett straffrättsligt ansvar, skulle enligt Straffansvarsutredningens förslag kunna fällas till ansvar och kunna dömas till påföljder inom ramen för det normala påföljdssystemet.

Även Psykansvarskommittén föreslog i sitt betänkande Psykisk störning, brott och ansvar (SOU 2002:3) att tillräknelighet eller ansvarsförmåga åter skulle bli ett krav för straffrättsligt ansvar samt att fängelseförbudet och påföljden överlämnande till rättspsykiatrisk vård skulle avskaffas. Enligt förslaget skulle normala regler om påföljdsbestämning i princip gälla psykiskt störda lagöverträdare som döms för brott.

Nu senast har Psykiatrilagsutredningen i sitt betänkande Psykiatrin och lagen – tvångsvård, straffansvar och samhällsskydd (SOU 2012:17) föreslagit att en tillräknelighetsbestämmelse åter införs i svensk rätt. Förslaget är föremål för beredning.

3. Kort om regleringen i några nordiska länder⁷

I **Finland** är tillräknelighet en förutsättning för straffbarhet enligt 3 kap 4§ strafflagen.⁸ Gärningsmannen är otillräknelig, om han eller hon vid tidpunkten för gärningen på grund av en mentalsjukdom, ett gravt förståndshandikapp, en allvarlig mental störning eller en medvetanderubning inte kan förstå gärningens faktiska natur eller rättsstridighet eller om hans eller hennes förmåga att kontrollera sitt handlande av någon sådan anledning är nedsatt på ett avgörande sätt.

⁷ Denna del är i huvudsak baserad på redogörelsen för Nordiska förhållanden i Psykiatrilagsutredningens betänkande Psykiatrin och lagen – tvångsvård, straffansvar och samhällsskydd (SOU 2012:17), Volym 1, s. 317–352.

⁸ Lag 19.12.1989/39 (13.6.2003/515).

Ett självförovållat rus eller någon annan tillfällig självförovållad medvetanderubbning ska inte beaktas vid bedömningen av tillräkneligheten, om det inte finns särskilt vägande skäl för det.

Medicinska faktorer som kan medföra otillräknelighet är allvarlig psykisk störning som uppfyller kriterierna på mentalsjukdom, svår demens, grav intellektuell funktionsnedsättning och medvetanderubbning. Med mentalsjukdom en sådan allvarlig mental störning, till vilken hänför sig en uppenbart störd verklighetsuppfattning och som kan ses som psykotisk. Med detta avses bl.a. svåra former av demens, deliriumtillstånd, organiska och andra vanföreställningstillstånd, olika former av schizofreni, allvarliga depressionstillstånd samt manodepressiva psykoser. Med grav intellektuell funktionsnedsättning avses personer med IQ under 50–60.

En medvetanderubbning kan vara ett epileptiskt anfall eller därmed sammanhängande förvirring efteråt eller en toxisk psykos som inte beror på självförovållat rus, utan på att någon oförmärkt gett eller tvingat i personen berusningsmedel. Även förgiftningar och infektioner kan hänföras till medvetanderubbningar. Det är ytterst ovanligt att medvetanderubbningar medför otillräknelighet.

Det finns i Finland exempel på att en gärningsman har bedömts som otillräknelig beträffande vissa gärningar och tillräknelig när det gäller andra gärningar. Detta är dock mycket sällsynt.

I **Norge** krävs för att kunna straffas att lagöverträdaren var tillräknelig vid tidpunkten för gärningen. Lagöverträdaren är enligt straffeloven 1902 §44 inte tillräknelig om han vid gärningstillfället är

- psykotisk,
- omedveten (“bevisstlös”)
- psykiskt utvecklingshämrad i hög grad

En störning av medvetandetillståndet som är en följd av självförovållat rus, fritar inte från straff. Till skillnad från vad som annars brukar gälla, finns i norsk rätt inget krav på orsakssamband mellan den psykiska sjukdomen/störningen och den brottsliga gärningen. För strafffrihet är det alltså tillräckligt att konstatera att personen t.ex. var psykotisk vid gärningstidpunkten. Det görs inte heller någon ytterligare kvalificering av tillståndet i rättsligt hänseende.

För att en person ska kunna straffas för en lagöverträdelse i **Danmark** måste han eller hon vara tillräknelig. Enligt den danska strafflagen § 16⁹ är en person som vid gärningen var ”sinnessjuk” eller befann sig i ett tillstånd som måste likställas därmed (”sindsygdhet eller tillstånd, der må ligestilles hermed”), inte tillräknelig. Det anses dock gälla ett krav på att personen bedöms otillräknelig till följd av sitt tillstånd.

Samma regel om strafffrihet gäller för personer som är ”mentalt retarderade” i hög grad. För lagöverträdare som är ”mentalt retarderade” i mindre grad eller har ett tillstånd som kan jämföras med det, gäller en presumption om att de inte ska straffas, för såvida inte särskilda omständigheter talar för motsatsen. Särskilda regler gäller för lagöverträdelse som begås av personer som vid tillfället för överträdelsen befann sig i ett tillstånd som är att likställas med ”sinnessjukdom” men som är av övergående natur och som framkallats på grund av alkohol eller andra berusningsmedel. I dessa fall kan gärningsmannen straffas om särskilda omständigheter talar för det.

---

9 Straffeloven: lovbekendtgørelse nr. 1007 af 24 oktober 2012 (gäller straffeloven i sin helhet).

4. Den neuropsykiatriska utmaningen

Modern forskning inom neuropsykiatri och neurobiologi har inneburit ökade kunskaper hur vi människor agerar och handlar i olika situationer i biologiskt hänseende och hur vår hjärna fungerar. En revolutionerande upptäckt gjordes av Benjamin Libet och kollegor¹⁰ i experiment där det visar sig att det finns en mätbar omedveten impuls i vår hjärna redan en halv sekund innan vi bestämmer oss för att handla, en ”beredskapspotential”. Vår hjärna har således bestämt sig för att vi ska handla en halv sekund innan vi själva medvetet har valt att handla på ett visst sätt. Vår återstående frihet inskränker sig enligt Libet till att vi kan lägga in vårt ”veto” och därmed stoppa den handling som redan hade förberetts i vår kropp.

Liknande experiment har därefter utförts av Haynes och kollegor vid Bernsteincentret för Neurovetenskap i Berlin.¹¹ Enligt sistnämnda experiment uppkom det medvetna beslutet att utföra en knapptryckning en sekund före själva handlingen, men enligt de neuropsykiatriska fynden hade ett mönster av hjärnaktivitet som förebådade det medvetna beslutet uppkommit redan så tidigt som sju sekunder före beslutet. Dessa och liknande fynd väcker naturligtvis frågan om den fria viljan bara är en illusion. Eller som en neurovetenskapsman har uttryckt det *We feel we choose, but we don't*.¹² Enligt det synsättet skulle det medvetna beslutet endast vara en ”biokemisk eftertanke” som inte egentligen har något inflytande över en persons handlingar. När vi väl förstår att vi ska handla och tror oss välja att göra så, har det redan bestämts åt oss av vår kropp att vi ska göra det.

Om det nu är så att ingen människa egentligen har någon fri vilja finns det då någon grund för ett straffrättsligt ansvar, som tar sikte på gärningar som förtjänar klander? Och vad får det för konsekvenser för psykiskt störda lagöverträdare? Går det att argumentera för en tillräknelighetsreglering som innebär att vissa psykiskt störda lagöverträdare inte fälls till ansvar, om ingen egentligen kan agera annorlunda än vad vår hjärna undermedvetet har bestämt för oss? Undanröjer detta inte grunden för det straffrättsliga ansvaret som sådant. I denna uppsats argumenteras för att så inte är fallet, men de neuropsykiatriska experimentella fynden och de ökade kunskaperna om hur vår hjärna fungerar ger oss vittgående utmaningar inför framtiden.

5. Vad utgör den egentliga grunden för ett straffrättsligt ansvar

5.1 Moraliskt ansvar och alternativa handlingsmöjligheter

I botten av frågor om den egentliga grunden för ett straffrättsligt ansvar ligger i vilka situationer man bör anses moraliskt och rättsligt ansvarig för en gärning. Dessa frågor är i sin tur intimt förknippade med det eviga spørsmålet huruvida vi har fri vilja i vårt handlande eller om detta är mer eller mindre förutbestämt (determinerat).¹³

10 Libet, Benjamin, *Do We Have Free Will?* Journal of Consciousness studies 6.8-9 (1999) 47–57. Cit efter Russel m.fl. Ed, *The Philosophy of Free Will* (2013) s. 473–485.

11 Smith, Kerri, *Taking aim at Free Will*, Nature (2011), vol 477, s.23–25.

12 Patrick Haggard, University College London; cit efter Kerris a.a. s. 24.

13 Se för en sammanfattning av den moderna diskussionen på området bl.a. *Free Will*, 2 uppl. 2009, Pereboom, Derk, Ed. och *The Philosophy of Free Will*, Essential Readings from the Contemporary Debates, 2013, Russel, Paul, och Deery, Oisín, Ed.

Om man inte har synen att alla våra gärningar är helt förutbestämda och att moraliskt ansvar därmed är en illusion, anses moraliskt ansvar för en gärning som har lett till en viss icke önskvärd följd kräva, att gärningsmannen har orsakat följden, att han eller hon i någon mening har valt att utföra gärningen trots alternativa valmöjligheter, att hans eller hennes val var någorlunda medvetet ("var vid sina sinnens fulla bruk") samt att han eller hon någorlunda visste och hade förmåga att förstå vilka konsekvenser som gärningen skulle leda till. De straffrättsliga bestämmelserna om personligt ansvar och straff kan i många stycken ses som en i demokratisk ordning beslutad och därigenom formaliserad samling moralregler som bl.a. tar sikte på situationer av detta slag. Straffansvar torde i grund och botten alltid förutsätta moraliskt ansvar.

5.2 Straffansvar och determinism

Med determinism brukar menas att handlingar och händelser har orsaker som ytterst kan förklaras av naturlagar. Att våra handlingar är orsaksstyrda innebär att de är påverkade och följer av de omständigheter under vilka de företas. Ståndpunkten att determinism utesluter möjligheterna till straffansvar har tidigare ansetts gälla och var också en av huvudorsakerna till avskaffandet av tillräknelighetsrekvisitet i den svenska brottsbalken, som var präglade av tankar om att moraliskt ansvar och därmed också frånvaro av straffrättsligt ansvar vilar på en illusion.¹⁴ Den straffrättsliga hanteringen av psykiskt störda lagöverträdare skulle i stället präglas av praktiska hänsyn och överväganden kring vilken reaktion på en brottslig gärning som var den mest ändamålsenliga och lämpliga.

Determinism behöver dock inte utesluta möjligheten till straffrättsligt ansvar. Som bl.a. Nils Jareborg argumenterat för inom den rättsvetenskapliga litteraturen¹⁵ går det att utdela klander och utdöma straff baserat på moraliska överväganden, även i ett orsakstyrkt universum. Det är också svårt att föreställa sig tanken på att vi som personer kan bortse från vår egen tro och uppfattning att vi kan fatta olika beslut fritt från omständigheterna. Därmed inte sagt att omständigheterna inte kan få betydelse för vilket beslut vi fattar och vilka handlingar vi väljer att utföra. En ren "Matrix-värld", att vi bara är som marionettdockor styrda av andra väsen är emellertid omöjlig att föreställa sig. Vad som nu sagts måste också gälla, trots de banbrytande fynd som den neuropsykiatriska forskningen kommit med under de senaste åren. Vi kan helt enkelt inte bortse från vår egen föreställning av oss själva som handlande personer.¹⁶

5.3 Konformitetsprincipen

Skuldprincipen är en straffrättslig grundsats som säger att straff förutsätter skuld. Ofta uttrycks detta med den latinska sentensen *nulla poena sine culpa* (*inget straff utan skuld*). Innebörden av skuldprincipen är i korthet att endast den får fällas till ansvar och bestraffas som vid gärningstillfället kunde rå för sin gärning.

Sedan den liberala rättsstaten fick sitt genombrott i samband med den franska revolutionen år 1789 har i alla moderna rättsstater skuldprincipen intagit en central position inom straffrätten. Kravet på tillräknelighet eller ansvarsförmåga utgör en av grundbultarna

14 Se för en mer ingående redogörelse bl.a. Straffansvarets gränser del II (SOU 1996:185).

15 Se Straffrättsideologiska fragment, 1992, kap. 10 Determinism och ansvar, s. 206–242.

16 Det förtjänar framhållas att Libets tankar om "veto" mot en i kroppen förberedd handling skulle kunna ge stöd för ett moraliskt ansvar baserat på viljefrihet även enligt neuropsykiatrisk forskning.

i sådana rättssystem, något som också visar sig i det faktum att tillräknelighetskravet är en förutsättning för straffrättsligt ansvar och ses som ett rättsstatligt grundkrav i samtliga jämförbara rättssystem såväl i Europa som i övriga världen. Sverige, Grönland och tre amerikanska delstater utgör därmed undantag från en sådan ordning.

Skuldprincipen kan i sin tur ses som ett utflöde av en annan grundläggande princip och ett rättesnöre inom modern straffrätt, nämligen den s.k. *konformitetsprincipen*. Innebörden av denna är att endast den som har förmåga eller tillfälle att följa lagen bör kunna hållas straffrättsligt ansvarig. Konformitetsprincipen har sin största betydelse på lagstiftningsplanet. Om man menar allvar med den normstyrning som en kriminalisering är avsedd att innebära (att få medborgarna att göra eller underlåta vissa socialt förkastliga handlings sätt genom förbud eller påbud) måste medborgarna – som kriminaliseringen ytterst syftar till att påverka – kunna följa lagen. I ”kunna” ligger då både ett krav på att gärningsmannen har förmåga att följa lagen och att han eller hon har sådana kunskaper att han eller hon har tillfälle att göra just detta.

Frånvaro av förmåga att kunna följa lagen innebär att gärningsmannen saknar förmåga till kontroll över sitt beteende och därför kan ursäktas för sitt handlande. Det kan finnas en sådan bristande förmåga om gärningen är i egentlig mening ofrivillig (t.ex. en reflexrörelse) eller om gärningsmannen omöjligt kan utföra en viss i lagen påbudning aktivitet på grund av bristande styrka, kunskap, skicklighet e.d. Grundtanken bakom skuldprincipen är att även situationer när någons sinness tillstånd är sådant att förmågan att förstå och bedöma gärningens innebörd eller förmågan till handlingskontroll är väsentligt påverkad bör tillmätas betydelse som en för honom eller henne ursäktande omständighet.

En *handling* är – till skillnad från en kroppsrörelse – en social företeelse. Att känna igen eller bedöma mänskligt handlande innebär att tolka mänskligt beteende i ett socialt sammanhang. En handling tillskrivs en person. Den är föremål för personens kontroll och därför beroende av dennes skäl, motiv, avsikter, föreställningar och önskemål m.m. Vår föreställning om verkligheten ger oss skäl att göra eller inte göra olika saker. Uppfattar vi det så att något förhållande föreligger eller kommer att föreligga som en konsekvens av vårt handlande, får det därmed betydelse för om vi företar handlingen eller avstår. Denna uppfattning får således betydelse som *handlingsskäl*. Det bör påpekas att förekomsten av ett handlingsskäl inte förutsätter att vi i handlingssituationen i någon mer påtaglig mening måste överväga om vi bör handla på ett visst sätt eller inte. I standardsituationer gör vi saker utan att ifrågasätta dem.

Dessa anmärkningar rörande handlingar och handlingsskäl måste kunna få betydelse för utformningen av det straffrättsliga ansvaret för psykiskt störda lagöverträdare. Den som t.ex. vid gärningstillfället befinner sig i ett akut psykotiskt tillstånd med sådana vanföreställningar eller hallucinationer att han eller hon helt har tappat kontakt med verkligheten har därmed saknat kontroll över sina handlingsskäl. Gärningsmannens uppfattning av gärningssituationen skiljer sig så markant från den faktiska verkligheten att det inte finns någon anledning till klander och därmed ingen skuld att utkräva ansvar för. Han eller hon har saknat förmåga att förstå gärningens innebörd. Skuldprincipen ger med andra ord stöd för att ansvarsfrihet ska föreligga i en sådan situation. I dessa fall är det – om man följer principen – orättfärdigt att döma ut ett straffrättsligt ansvar.

En riktigt genomförd prövning av det subjektiva rekvisitet (uppsåt eller oaksamhet) innebär visserligen att en del av de fall som här diskuteras inte leder till straffrättsligt ansvar. Men en del fall som inte bör leda till ansvar enligt skuldprincipen är sådana där det normalt anses finnas uppsåt. Som exempel kan nämnas ett fall där en person felaktigt trodde sig delta i krig. Gärningsmannen var medveten om att han eller hon sköt på människor och hade därför

uppsåt till just detta, men trodde som sagt att det skedde i en krigssituation, en föreställning som saknade all förankring i verkligheten. Ett annat fall kan vara, att någon attackerar en annan person i tron att denne är besatt av djävulen. Uppsåt att attackera en annan människa finns ju i en sådan situation, men gärningsmannens egen föreställning om gärningen och den situation i vilken den begås skiljer sig så markant från vad som rent faktiskt är fallet att det knappast ter sig rimligt att utkräva något straffrättsligt ansvar för denna.

Sammantaget ger således skuldprincipen ett starkt stöd för att ett krav på tillräknelighet eller ansvarsförmåga bör finnas som ett av grundkraven för straffrättsligt ansvar.

6. Närmare om utformningen av ett tillräknelighetskrav

Kravet på tillräknelighet bör ta sikte på gärningsmannens förmåga att på ett rationellt sätt förstå vad gärningen innebär i den situation som han eller hon befinner sig i. Först och främst bör det avse situationer när gärningsmannen har haft en bristande realitetsvärdering av typen vanföreställningar eller konfusion (förvirring, medvetandegrumling) som har varit avgörande för hans eller hennes bristande förståelse av situationen. Gemensamt för dessa situationer kan sägas vara att gärningsmannen inte har haft möjlighet att relatera sitt handlande (eller sin underlåtenhet) till dess faktiska sammanhang. Detta innebär att gärningsmannen har saknat förmåga att skilja mellan vad som är rätt eller fel, eftersom han eller hon har uppfattat omgivning, tidpunkt m.m. på ett helt annat sätt än det verkliga.

Man kan också uttrycka det så att gärningsmannen har befunnit sig i en annan verklighet, vilket innebär att han eller hon har saknat förmåga att på ett rationellt sätt förstå gärningens innebörd. Det behöver då inte handla om att det brister i gärningsmannens föreställning om den straffbelagda gärningens innebörd och dess konsekvenser, något som kan leda till att kravet på uppsåt inte är uppfyllt. Kravet på tillräknelighet tar i stället sikte på att gärningsmannen har saknat förmåga att förstå gärningens innebörd i den situation i vilken han eller hon befann sig.

Att bedömningen av kravet på tillräknelighet ska ta sikte på gärningens innebörd i en viss situation innebär att otilräkneligheten kan vara endast tillfällig. Det är alltså inte gärningsmannens tillräknelighet överlag som är relevant (om man nu kan tala om en sådan), utan tillräknelighetsfrågan ska vara kopplad till utförandet av en viss gärning.

För att det ska vara tydligt att det i detta fall inte rör sig om en uppsåtsbedömning bör det av tillräknelighetsbestämmelsen framgå att den förmåga som gärningsmannen har saknat gäller i förhållande till gärningens innebörd i den situation i vilken han eller hon befann sig. Detta ska alltså skiljas ifrån innebörden och konsekvenserna av den straffrättsliga gärningen. För att det av tillräknelighetsbestämmelsen på ett tydligt sätt ska framgå vad frågan om tillräknelighet innebär bör det anges att gärningsmannen har saknat förmåga att *förstå* gärningens innebörd på detta sätt. Man bör alltså undvika ordet *inse* som är nära förknippat med frågan om uppsåt. Detta kan beskrivas som att gärningsmannen har *saknat förmåga att förstå gärningens innebörd i den situation i vilken han eller hon befann sig*. En gärning som har begåtts i ett läge som detta, bör inte utgöra brott.

Det kan också vara så att gärningsmannen visserligen har förstått gärningens innebörd i den situation i vilken han eller hon befann sig men att hans eller hennes sinnestillstånd medför att han eller hon saknade förmåga att anpassa sitt handlande efter en sådan förståelse. Exempel på en sådan situation kan vara då gärningsmannen har starka imperativa hallucinationer eller

då han eller hon har en personlighetsstörning med ekstremt sterke inslag av tvångsmässighet. Gärningsmannen kan i vissa sådana fall inte rimligen klandras för sitt agerande. Något moraliskt ansvar kan knappast åläggas. Den gärning som har begåtts bör därför inte heller i dessa fall utgöra brott. De nu aktuella situationerna kan beskrivas som att *gärningsmannen har saknat förmåga att anpassa sitt handlande efter sin förståelse* (av gärningens innebörd i den situation i vilken han eller hon befann sig).

7. Vilka konsekvenser får detta för psykiskt störda lagöverträdarens straffrättsliga ansvar? Slutsatser – teser

Tes 1: Psykisk störning bör kunna leda till ansvarsfrihet, om den gärning som den störde har utfört inte bör föranleda något moraliskt ansvar.

Tes 2: Endast sådana psykiska störningar av allvarligt slag som innebär att gärningsmannen haft en fullständigt förvrängd verklighetsuppfattning eller helt saknar förmåga att anpassa sitt handlande bör kunna leda till sådan ansvarsfrihet? Det medicinska tillståndet måste kvalificeras i rättsligt hänseende och påverka den enskilda gärningen. Det måste finnas ett orsakssamband och ett episodiskt skuldtänkande kopplat till utförandet av en gärning.

Tes 3: Övriga psykiska tillstånd bör hanteras inom det normala påföljdssystemet, som dock bör innehålla behandlingsinslag/behandlingspåföljder jämförbara med en sedvanlig påföljd på olika nivåer i straffvärdehänseende.

